

# Waldemar Chrostowski

---

## Palestyńskie Targumy Pięcioksięgu

---

Collectanea Theologica 61/2, 33-46

---

1991

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WALDEMAR CHROSTOWSKI, WARSZAWA

## PALESTYŃSKIE TARGUMY PIĘCIOKSIĘGU

Zmieniona sytuacja językowa Żydów w ostatnich stuleciach epoki przedchrześcijańskiej stworzyła sprzyjające okoliczności dla narodzin zjawiska targumizmu<sup>1</sup>. W kontekście liturgii synagoidalnej, której trzon stanowiła publiczna lektura napisanych po hebrajsku ksiąg świętych, dokonywano ich przekładu na aramejski<sup>2</sup>. Przez długi czas odbywało się to ustnie i miało zaradzić doraźnym potrzebom zgromadzonej na modlitwę i rozważanie Słowa Bożego wspólnoty. U schyłku epoki ST pojawiły się pierwsze aramejskie zapisy, a ich świadectwa szczęśliwie przetrwały do naszych czasów<sup>3</sup>. Po rabinicznej reorientacji judaizmu przeprowadzonej z końcem I w. po Chr. tendencja do utrwalania na piśmie zawartości Tradycji ustnej wyraźnie się wzmogła. Jej rezultatem było przede wszystkim opracowanie Miszny i Talmudów<sup>4</sup>, lecz i tradycje targumiczne również doczekały się zapisów. Stopniowo zaistniały aramejskie przekłady wszystkich zasadniczych zbiorów Biblii Hebrajskiej, tj. Tory, Proroków i Pism. Powstawały w przeciągu pierwszego tysiąclecia, z tym, że największe nasilenie aktywności redakcyjnej przypadało na czasy definitywnego opracowywania Miszny i Talmudów.

Najwcześniej dokonano przekładu na aramejski ksiąg składających się na Torę (Rdz, Wj, Kpł, Lb, Pwt). Tradycyjnie przypisywane Mojżeszowi, stanowiły podstawę czytań synagoidalnych i wokół nich skupiało się najwięcej przemyśleń i dyskusji. Z Pięcioksięgu czerpało swoje soki całe bogate życie żydowskie, więc zapotrzebowanie na wersje aramejskie było ogromne. Proces opracowywania targumów Pięcioksięgu pozostaje w nurcie rozległej działalności rabinów, podjętej w głównych ośrodkach ówczesnego życia żydowskiego — Palestynie i Babilonii. Analogicznie do Talmudu Palestyńskiego i Babilońskiego zaistniały więc dwie odmiany targumów — palestyńska i babilońska. Każda uwzględnia pielęgnowane w danym regionie tradycje egzegetyczne i sposoby podejścia do tekstu świętego.

<sup>1</sup> W. Chrostowski, *Sytuacja językowa na terenie Palestyny w epoce przedchrześcijańskiej*, PP 4/1985, 46—61; *Natura i geneza zjawiska targumizmu*, PP 4/1988, 82—96.

<sup>2</sup> W. Chrostowski, *Synagoidalna liturgia czytań w czasach Jezusa Chrystusa*, PP 7—8/1988, 123—138.

<sup>3</sup> W. Chrostowski, *Najstarsze zapisy Biblii aramejskiej (targumy)*, PP 3/1989, 394—411.

<sup>4</sup> W. Chrostowski, *Judaizm rabiniczny w okresie między Miszną a Talmudem Babilońskim*, PP 10/1987, 43—58.

W ostatnich dziesiątkach lat odnotowano znaczny postęp w badaniach targumów palestyńskich. Do 1930 r., tzn. do opublikowania aramejskich resztek Pięcioksięgu odnalezionych pod koniec XIX w. w genizie kairskiej, były znane tylko dwie recenzje, z których jedną, kompletną (nie licząc braku kilkunastu wierszy), nazywano *Targumem Pseudo-Jonathana* (TJ I), natomiast druga, zachowana częściowo, nosiła nazwę *Targumu Fragmentarycznego* (TF). Przedmiotem dyskusji naukowców był stosunek i zależności między obydwoma zapisami. O ile TJ I przechował kompletne tłumaczenie Pięcioksięgu, o tyle nie było wiadomo czy TF stanowi świadectwo pełnej wersji Tory, paralelnej do poprzedniej, czy też powstał jako przekład wybiórczy. W 1930 r. P. Kahle opublikował teksty targumów znalezionych przez S. Schechtera w schowku obok zaniedbanej synagogi w starej dzielnicy Kairu. *Targum z Genizy Kairskiej* (TC) reprezentuje ten sam typ tekstu co TF, wyraźnie odmienny od TJ I. Z kolei w 1956 r. A. Diez Macho zakomunikował o nowym sensacyjnym odkryciu: badany przez niego tzw. Kodeks Neofitów, подарowany Bibliotece Watykańskiej za pontyfikatu Leona XIII, okazał się bezcennym odpisem starożytnego targumu, spokrewnionego z recenzją, do której należą TF i TC. Opublikowanie zachowanego w doskonałym stanie *Targumu Neofitów* (TN) wydatnie ożywiło studia nad literaturą targumiczną. W latach 60. i 70. dokonał się w nich ogromny postęp, dzięki czemu osiągnęliśmy dobre rozeznanie co do pochodzenia i treści aramejskich wersji Pięcioksięgu.

### Targum Pseudo-Jonathana (Jerozolimski I)

Chodzi o kompletny przekład Tory zachowany w unikalnym rękopisie przechowywanym w British Museum w Londynie (ms. Add. 27031)<sup>5</sup>. W pismach średniowiecznych komentatorów żydowskich (Chai Gaon, Natan ben Jechiel) oznaczano go nazwą *Targum 'Erec Israel*, *Targum Ziemi Izraela*, w której uwydatniła się świadomość jego silnych związków z Palestyną. Jeszcze częściej używano nazwy *Targum Palestyński* lub *Targum Jerozolimski* (*Targum Yeruszalmi*), skracanej jako „TY”. Była to nazwa symboliczna, bo mając na względzie okoliczności historyczne faktyczny związek Targumu z Jerozolimą nie mógł być wielki. Pod koniec XVI w. na skutek nieporozumienia wydawca Menachem Recanati odczytał skrót „TY”

<sup>5</sup> Jego tekst opublikował M. Ginsburger, *Targum Pseudo-Jonathan ben Uzziel zum Pentateuch nach der Londoner Handschrift Brit. Mus. Add. 27031*, Berlin 1903; reprint: Jerusalem, wyd. Makor, 1968—69. Przekład angielski TJ I w: J. W. Etheridge, *The Targums of Onkelos and Jonathan ben Uzziel on the Pentateuch with Fragments of the Jerusalem Targum*, Vol. I—II, London 1862—1865; reprint: New York, wyd. Ktav, 1968; przekład francuski w: R. Le Déaut — J. Robert, *Targum du Pentateuque*, Vol. I—IV, Paris 1978—1980.

jako *Targum Jonathana* i nazwa ta przyjęła się szeroko. Domniemanego autora utożsamiano z Jonathanem ben Uzziel, uczniem Hilela (Talm. Bab., Meg. 3a), sugerując w ten sposób czcigodne i starożytne początki dla aramejskiej wersji ksiąg świętych. Gdy nazwa zakorzeniła się na dobre, znawcy literatury żydowskiej zaproponowali niezbędne uściślenie: *Targum Pseudo-Jonathana*, które przyjęło się obok pozostałych.

*Targum Pseudo-Jonathana* został opracowany w Palestynie i odzwierciedla tamtejsze tradycje egzegetyczne. Przekład ma cechy właściwe parafrazie, wskutek czego tekst jest prawie dwukrotnie dłuższy od hebrajskiego oryginału. Badania językowe i analiza treści prowadzą do wniosku, że znalazły się w nim wątki bardzo starożytne, sięgające schyłku epoki ST<sup>6</sup>. Przykładowo w aramejskiej wersji Pwt 33, 11 pojawia się aluzja do Jochanana, odpowiadająca najlepiej postaci Jana Hirkana (lata 135—104 przed Chr.), jednego z władców dynastii hasmonejskiej. Dużą siłę dowodową posiadają liczne zbieżności egzegezy tekstu świętego przedłożonej w TJ I z odpowiednimi partiami Septuaginty (LXX) — Biblii Greckiej opracowanej przez Żydów na przełomie III i II w. przed Chr. Przytaczane są m. in. takie teksty jak Rdz 4, 8; 29, 17; 30, 17; 31, 3; 38, 15; Lb 13, 28; 24, 18; 31, 50 i Pwt 33, 27<sup>7</sup>. Nie bez znaczenia dla datowania jest brak przejawów polemiki z chrześcijaństwem, tak charakterystycznej dla literatury powstałej po 70 r. po Chr. Co więcej, A. Diez Macho zwrócił uwagę, że aramejski przekład Lb 24, 27 zawiera mesjańską interpretację tego tekstu, która mogła stanowić podstawę dla Mateuszowej perykopy o hołdzie Mędrców ze Wschodu (Mt 2, 1—12)<sup>8</sup>. Trudno przypuszczać, aby w toku późniejszej reorientacji judaizmu, podjętej m. in. w wyniku reakcji na pojawienie się Ewangelii i chrześcijaństwa, rabinzi nadal podtrzymywali takie objaśnianie tekstu z Księgi Liczb. Zauważono również inne dowody pokrewieństwa między TJ I a NT, jak np. imiona Jamnesa i Jambresa podane w aramejskiej wersji Wj 1, 15; 7, 11 i Lb 22, 22 oraz w 2 Tym 3, 8, jak też cytaty Pwt 13, 2 w Mk 13, 22, zgodny z brzmieniem poświadczonym w targumie. Do podobnych wniosków prowadzi porównanie tradycji zawartych w TJ I z oficjalnymi rozstrzygnięciami i regułami postępowania (*halachot*) promulgowanymi przez rabinów i włączonymi do literatury talmudycznej<sup>9</sup>. Jeżeli w zapisach targumicznych istnieje

<sup>6</sup> R. Le Déaut, *Introduction à la littérature targumique*, Rome 1966, 92—93.

<sup>7</sup> P. Churgin, *The Targum and the Septuagint*, AJSL 50/1933—34, 62—65.

<sup>8</sup> A. Diez Macho, *The Recently Discovered Palestinian Targum: Its Antiquity and Relationship with the Other Targums*, VTSupl VII/1960, Congr. Vol. Oxford 1959, 226.

<sup>9</sup> W. Chrostowski, *Narodziły egzegezy biblijnej — midrasz*, PP 4/1987, 62—65.

ją rozbieżności względem decyzji rabinów, to należy wnosić, że utrwalone w przekładzie tradycje poprzedzają czas przebudowy judaizmu. Co się tyczy TJ I naliczono kilkanaście takich przypadków. Wiele to rozwiązania wyraźnie odmienne od podanych w Misznie, co jednoznacznie sugeruje, że ich początki sięgają przynajmniej I w. po Chr. W trakcie rabinicznej przebudowy autorytet starożytnych tradycji był na tyle trwały, że nie można było łatwo wprowadzać zmian. Ważną wskazówką w ustalaniu chronologii są pokrewieństwa aramejskiej wersji Lb 2,3.10.18.25 z tekstem odnalezionego w Qumran Zwoju Wojny Synów Światłości z *Synami Ciemności* (1 QM). Za starożytnością TJ I przemawia również potwierdzenie tradycji włączonych do aramejskiej wersji Wj 14, 21 i Lb 21, 19 w ikonografii żydowskiej synagogi z poł. III w. po Chr. odkrytej w Dura-Europos (motyw dwunastu dróg przez Morze Czerwone oraz studni na pustyni)<sup>10</sup>, a także ślady używania starego kalendarza księżycowego popularnego w środowiskach kapłańskich ST<sup>11</sup>.

Jakkolwiek tradycje egzegetyczne zawarte w *Targumie Pseudo-Jonathana* sięgają przełomu czasów Starego i Nowego Testamentu, to zapis przybrał ostateczną postać w późniejszych stuleciach. Rozpoznano w nim typową dla zjawiska targumizmu tendencję do aktualizowania dawnych wypowiedzi. Jest ona widoczna np. w nawiązaniu do 6. sedarim (porządków) Miszny w Wj 26, 9, w aluzji do żony (Adisza) i córki (Fatima) Mahometa rozpoznanej w Rdz 21, 21 oraz we wzmiance o Konstantynopolu w parafrazie tekstu Lb 24, 19.24. Aktualny tekst targumu stanowi więc interpretującą przeróbkę starożytnego tekstu palestyńskiego, poddanego dość przypadkowym retuszom i uściśleniom. Nie wydaje się, aby miejscem jego definitywnej redakcji była Palestyna. W zapisie znalazło się sporo poważnych błędów geograficznych i topograficznych, raczej nie do pomyślenia w warunkach palestyńskich. Zauważono również liczne językowe zależności od typowo babilońskiego *Targumu Onkelosa* (TO). Wygląda na to, że końcowe opracowanie dokonało się w Babilonii. Tekst został sporządzony nie wcześniej niż ok. 600 r., najprawdopodobniej w drugiej połowie VII lub VIII w. po Chr. W niektórych parafrazach, np. z aluzjami do Ezawa i Izmaela, rozpoznano motywy odnoszące się do chrześcijan i muzułmanów. Wysunięta została godna uwagi hipoteza, że ostateczna obróbka redakcyjna została przeprowadzona w kręgach karaimów, którzy zerwali z judaizmem rabinicznym i położyli nacisk na dowartościowanie starożytnej, tj. przedrabinicznej, interpretacji Tory. Tym niemniej mimo późniejszych przeróbek i dodatków TJ I jest ze swej natury palestyński i — co trzeba

<sup>10</sup> C. H. Kraeling, *The Excavations at Dura-Europos—Final Report*, VIII, 1, New Haven 1955, 122.

<sup>11</sup> R. Le Déaut, *Introduction à la littérature targumique*, 94—95.

powtórzyć — ma bardzo starożytny rodowód<sup>12</sup>. Dlatego posiada istotne znaczenie dla badań nad zrozumieniem Starego i studiów nad Nowym Testamentem; umożliwia nieoceniony wgląd w charakter i kierunki egzegezy ST w okresie kształtowania się pism NT.

### Targum Fragmentaryczny (TF), czyli Jerozolimski II (TJ II)

Oprócz kompletnego aramejskiego tekstu Pięcioksięgu przekazanego w TJ I zachowały się rękopisy, na których doliczono się ponad 850 wierszy z krótszymi lub dłuższymi aramejskimi fragmentami Rdz 1—3, Wj 3—20, Kpł 1—14, Lb 1—5 i Pwt 1—4 oraz niektórych innych miejsc Tory. Teksty są utrwalone w czterech niezależnych odpisach.<sup>13</sup> Zwój przechowywany w Bibliotece Narodowej w Paryżu, oznaczony symbolem ms. Hebr. 110, zawiera ponadto fragmenty targumu Pism i Pięciu Zwojów (Rt, Pnp, Ko, La, Est). Rękopis z Biblioteki Watykańskiej, znany jako ms. Hebr 440, jest opatrzone samogłoskami i bardziej kompletny niż poprzedni. Uważa się go za najlepszy zapis TF. Rękopis z Norymbergi, oznaczony jako Cod. Nor. 1, stanowił podstawę *editio princeps* wydanej w latach 1517—18 przez Bomberga w Wenecji. Czwarty to rękopis z Lipska (Cod. Lips. 1), pozbawiony wokalizacji i niepełny, w postaci wariantów umieszczonych na marginesach *Targumu Onkelosa*. Poza niewielkimi wyjątkami wszystkie rękopisy przekazują te same partie Pięcioksięgu. Zagadką jest ich wzajemny stosunek oraz pytanie o rodowód i naturę archetypu, który ewentualnie stanowił dla nich wspólny punkt oparcia. Ustalono, że rękopisy Watykański, z Norymbergi i Lipski reprezentują pokrewny typ tekstu<sup>14</sup>. Już w XIX w., kiedy naukowe badania targumów zostały zaledwie zapoczątkowane, L. Zunz wysunął tezę, że rozproszone w różnych zwojach fragmenty stanowią pozostałości kompletnego niegdyś *Targumu Jerozolimskiego*. W nawiązaniu do TJ I używano więc nazwy *Targumu Jerozolimskiego II* (TJ II), która pojawia się zamiennie z określeniem *Targum Fragmentaryczny*. Aramejski tekst jest miejscami

<sup>12</sup> A. Marmorstein, *Studien zum Pseudo—Jonathan—Targum*, I: *Das Targum und die Apokryphe Literatur*, Posen 1905; K. H. Bernhard, *Zu Eigenart und Alter der messianisch-eschatologischen Zusätze im Targum Jeruschalmi I: Gott und die Götter*, *Festschr. für E. Fascher*, Berlin 1958, 68—83.

<sup>13</sup> Teksty należące do TF opublikował M. Ginsburger, *Das Fragmententargum*, Berlin 1899; reprint: Jerusalem, wyd. Makor 1968—69. W wydaniu tym stwierdzono jednak mnóstwo (ponad 2000) błędów i pomyłek (zob. C. Doubles, *Toward the Publication of the Extant Texts of the Palestinian Targum(s)*, VT 15/1965, 16—17). Przekład angielski TF w: J. W. Etheridge, *The Targums of Onkelos and Jonathan ben Uzziel on the Pentateuch with Fragments of the Jerusalem Targum*, dz. cyt. w przypisie nr 5. Najnowsze wydanie TF opracował M. L. Klein, *The Fragment-Targums of the Pentateuch: According to Their Extant Sources*, (AnBib 76), Rome 1980.

<sup>14</sup> M. Mc Namara, *Inter-testamental Literature*, (Old Testament Message, 23), Wilmington 1983, 271.

dosłowny, kiedy indziej obejmuje różnej długości parafrazy. Mimo to nie ulega wątpliwości, że chodzi o targum, czyli przekład ksiąg świętych, a nie midrasz, jakich wiele pojawiło się zwłaszcza w drugiej połowie I tys. po Chr. Brzmienie fragmentarycznego przekładu często zgadza się z cytatai włączonymi do pism rabinicznych, co od dawna pozwalało przypuszczać, że istniał niegdyś przekład obejmujący i te fragmenty, których brakuje w aktualnie znanych odpisach TF.

Wydawcy Poliglotty Londyńskiej zamieścili w 4. tomie tekst TF równolegle z odpowiednimi wersetami TJ I, co w naturalny sposób wzmogło pytania o ich stosunek do siebie. Padały różne odpowiedzi:

— L. Zunz utrzymywał<sup>15</sup>, że dość wcześnie istniało wiele recenzji targumów odzwierciedlających pojemną i wielopostaciową palestyńską tradycję egzegetyczną. Zachowane fragmenty nie stanowią pozostałości kompletnego targumu, lecz zestaw wariantów krążących niezależnie od TJ I. Autorzy tych zapisów znali *Targum Pseudo-Jonathana* i utrwaliłi na piśmie tylko to, co odbiegało od jego treści;

— radykalniej wypowiedział się A. Geiger<sup>16</sup>. Jego zdaniem zachowane odpisy aramejskie to zbiór glos do jakiejś dawnej recenzji, w której gromadzono palestyńskie tradycje objaśniania ksiąg świętych. Z nieznaných powodów nie weszły one w skład TJ I. Część glos pokrywała się z zawartością *Targumu Pseudo-Jonathana*, inne od niej odbiegały. W efekcie pojawiły się dwie równoległe recenzje targumu palestyńskiego: jedna kompletna (TJ I), druga wybiórcza i dlatego fragmentaryczna (TF);

— zmodyfikowaną wersję podobnego rozwiązania przedłożył G. Vermes<sup>17</sup>. We fragmentach targumicznych widzi on pomoc dla kaznodziejów, rodzaj krótkich notatek, jakimi posługiwano się dla sprostania doraźnym potrzebom podczas sprawowania liturgii synagogalnej;

— wysunięto też przypuszczenie, że TF jest zbiorem wariantów uzupełniających szeroko rozpowszechniony, lecz zbyt literalny *Targum Onkelosa*<sup>18</sup>. Do takiego poglądu przychylali się specjaliści tej miary co W. Bacher, P. Kahle i A. Diez Macho, chociaż ich zapamiętania różniły się w szczegółach. Zdaniem W. Bachera mamy do czynienia z zestawieniami glos zapisanych przez kopistów na marginesie rękopisu (rękopisów) TO. Dwaj pozostali badacze przychy-

<sup>15</sup> L. Zunz, *Das Prophetentargum zum Pentateuch* Breslau 1896. 16—20.

<sup>16</sup> A. Geiger, *Urschrift und Übersetzungen der Bibel*, 1857, Frankfurt 1928<sup>2</sup>, 451—455.

<sup>17</sup> G. Vermes, *Scripture and Tradition in Judaism*, Leiden 1961, 182, n. 1.

<sup>18</sup> H. Seligsohn, *De duabus Hierosolymitanis Pentateuchi Paraphrasibus*, Breslau 1859; J. Bassefreund, *Das Fragmenten-Targum zum Pentateuch*, MGWJ 40/1896, 16—18.

lali się do poglądu, że chodzi o zbiór materiałów pochodzenia palestyńskiego, które ocalono przed zapomnieniem wtedy, gdy TO stał się normatywnym przekładem ksiąg świętych przyjętym w Palestynie. W takim przypadku TF byłby dowodem istnienia pełnej recenzji targumu palestyńskiego. Potwierdzają to pisma średnio-wiecznych autorów żydowskich, w których naliczono ponad 300 wzmianek i cytatów z *Targumu Jerozolimskiego*, których nie ma w odnalezionych pozostałościach TF oraz nie mniejszą liczbę tekstów biblijnych nie pochodzących z TJ I. Nie ulega wątpliwości, że mnóstwo wariantów tradycji utrwalonych w TF pozostaje w związku z TO, stanowiąc dodatki i uzupełnienia do niektórych jego partii.

W tekstach TF stwierdza się przemieszanie tworzywa bardzo starożytnego z treściami późniejszego pochodzenia. Ich język jest dialektem aramejskiego skażonego wpływami dialektów wschodnich, zwłaszcza babilońskiego. Kopiści popełnili sporo błędów w przepisywaniu, co nie ułatwia odczytania ani datowania zapisów. W przekładzie roi się od obcych słów, zapożyczonych głównie z greckiego i łaciny. Poza tym dopatrzone są zbieżności i wpływy literatury midraszyczej oraz Talmudu Babilońskiego<sup>19</sup>. Ocenia się, że zachowane rękopisy zostały sporządzone ok. VII—VIII w. po Chr. Takie datowanie opiera się przede wszystkim na porównaniu TF z TJ I oraz z midraszami. Jednak stosunkowo późne teksty są odpisami ze znacznie wcześniejszych zwojów, co przesuwają w czasie początki tradycji egzegetycznych utrwalonych w TF. Najstarsze sięgają I w. po Chr., a może nawet wcześniej<sup>20</sup>. Już w XIX w. zauważono, że TF przechowuje tekst wcześniejszy od *Pseudo-Jonathana*, co było kolejnym argumentem na rzecz tezy o istnieniu pełnej wersji palestyńskiego przekładu Tory<sup>21</sup>. Sytuacja historyczna, która stanowi tło dla aramejskiej zawartości tekstów Rdz 10, 2.10; 14, 14; 15, 12; 25, 34; 49, 3.7.10—13; Kpł 26, 44; Lb 11, 26; 24, 24; 31, 11 i Pwt 12, 44 wskazuje na okres międzytestamentowy jako najwłaściwszy kontekst kształtowania się takich objaśnień<sup>22</sup>. Rozpoznano m. in. dawną identyfikację Edom-Seir-Rzym oraz bardzo wczesne spojrzenie na saduceuszy, którzy wyginęli w toku dramatycznych wydarzeń pierwszej wojny żydowskiej (lata 67—73 po Chr.).

<sup>19</sup> G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palastinischen Aramäisch*, Leipzig 1905<sup>2</sup>, 32.

<sup>20</sup> M. C. Doubles, *Indications of Antiquity in the Orthography and Morphology of the Fragment Targum*, w: *In Memoriam P. Kahle*, BZAW 103, Berlin 1968, 79—89.

<sup>21</sup> W. Bacher, *Kritische Untersuchungen zum Prophetentargum*, ZDMG 28/1874, 60; M. Ginsburger, „Die Thargumim zur Thoralection”, MGWJ 39/1895, 97—100; J. Bassfreund, „Das Fragmenten-Targum zum Pentateuch”, a. cyt., 16—19; M. Ginsburger, *Zum Fragmententargum*, MGWJ 41/1897, 289—291.

<sup>22</sup> A. T. Olmstead, *Could an Aramaic Gospel be Written?*, JNES 1/1942, 60—62; P. Winter, *Lc 2,49 and Targum Yerushalmi*, ZNW 45/1954, 159.



### Fragmenty z Genizy Kairskiej (TC)

W 1896 r. Solomon Schechter odkrył, a następnie wydobyl z opuszczonej genizy kairskiej i przewiozł do biblioteki w Cambridge, ponad 100 tys. fragmentów rękopisów sporządzonych w języku hebrajskim, aramejskim i greckim. Były wśród nich świadectwa aramejskich wersji Pięcioksięgu, które P. Kahle opublikował w 1930 r.<sup>23</sup> Rozpoznałszy pozostałości siedmiu odrębnych zwojów, Kahle oznaczył je literami od A do G. Badania wykazały, że zapisy nie przynależą do jednej recenzji, lecz mają własne dzieje i tożsamość. Zwój oznaczony symbolem A, datowany na przełom VII i VIII w., zawiera tekst spółgłoskowy zaopatrzony w umieszczone nad nim samogłoski (wokalizacja sopralinearna) i uchodzi za najstarszy przykład wokalizacji przedmasoreckiej<sup>24</sup>. Odpisy B—D, starsze wokalizowane, są o ok. 150—200 lat późniejsze. Dawnego pochodzenia jest też odpis E datowany na drugą poł. VIII w., w którym rozpoznano elementy starożytnej haggady, bliskiej egzegezie włączonej do NT. Natomiast rękopisy F i G mają charakter liturgiczny i należą do grupy najpóźniejszych (X—XI w.) tekstów wydobytych z genizy. Czwierć wieku po publikacji P. Kahlego, A. Diez Macho wydał dalsze fragmenty aramejskiego przekładu Księgi Rodzaju i Wyjścia<sup>25</sup>, zaś kilka lat później opublikowano inne krótkie zapisy<sup>26</sup>. Od początku było wiadomo, że chodzi o świadectwa potwierdzające istnienie kompletnej wersji targumu palestyńskiego, niezależnej od TJ I.

Chociaż rękopisy z genizy kairskiej są dalekie od jednorodności, zawierają bardzo często tradycje wcześniejsze niż te, które znamy z TF. Porównując teksty TC z TF stwierdzono, że na ogół różnią się one między sobą, zarówno pod względem języka jak i treści. Rękopisy TC nie przejawiają tak wyraźnych śladów wpływów TO jak ma to miejsce w tekstach składających się na TF. W objaśnieniach ksiąg świętych nie widać też zabiegów retuszujących lub korygujących pierwotny tekst. Jednak mimo tych różnic rękopisy B, C i D (zwłaszcza D) są bliskie zapisom znanym z TF. Przekłady z genizy zostały utrwalone w tej odmianie aramejskiego, która była w powszechnym użyciu ok. 150 r. po Chr., a później została wy-

<sup>23</sup> P. Kahle, *Masoreten des Westens*, II, 2. *Texte und Untersuchungen zur vormasoretischen Grammatik des Hebräischen*, IV, Stuttgart 1930.

<sup>24</sup> W. Chrostowski, *Technika przekazu tekstu Starego Testamentu*, PP 2/1987, 211—224.

<sup>25</sup> A. Diez Macho, *Nuevos fragmentos del Targum palestinense*, Seferad 15/1955, 31—39.

<sup>26</sup> W. Baars, *A Targum on Exod. XV, 7—21 from the Cairo Genizah*, VT 11/1961, 340—342; H. P. Rüger, *Eine neues Genesis-Fragment mit komplizierter babylonischer Punctuation aus Kairo-Genizah*, VT 12/1962, 235—237; zob. też G. Schelbert, VT 8/1959, 253—263 oraz Y. Komlosch, Sinai 45/1959, 223—228.

parta przez typ języka literackiego. Nierzadko odnajdujemy w nich objaśnienia starsze od rozstrzygnięć prawnych włączonych do Miszny i odmienne od ujęć usankcjonowanych w teologii rabinów. Podaje się przykład rękopisu A, który posiada wszystkie oznaki starożytności. Sporządzony na pergaminie, został opatrzony doskonałą wokalizacją palestyńską, co wskazuje, że pochodzi z okresu, kiedy aramejski był jeszcze językiem mówionym. Zwraca uwagę znana z Ewangelii forma „Rabbuni”, „mój mistrzu” (Mk 10, 51; J 20, 16), która w drugiej połowie I tys. wyszła zupełnie z użycia. Rozbieżności targumu z halachą rabinów dotyczą Wj 22, 4—5. Targumiczna interpretacja tych wierszy (zachowana również w *Targumie Neofitów*) ma na względzie zniszczenia spowodowane przez ogień, podczas gdy Miszna i Talmud uwzględniają podwójny sens rdzenia bʿr, respektowany także w przekładach nowożytnych („wypasać” i „spalić”). Analizując ten i inne fragmenty M. Black twierdzi, że mamy do czynienia z przekładem, który wyprzedza opracowanie Miszny, a może nawet pochodzi z epoki przedchrześcijańskiej<sup>27</sup>. Ważnym argumentem na rzecz datowania wielu tradycji na I i II w. po Chr. są zachowane w tekście elementy haggady, typowej dla okresu sprzed reorientacji judaizmu<sup>28</sup>. Jako ilustracja może posłużyć traktowanie Noego jako człowieka „sprawiedliwego”, obce rabinom, którzy nie oceniali go w ten sposób, bo żył w epoce, która poprzedzała nadanie Prawa na Synaju. Ktoś kto nie znał Prawa i nie przestrzegał go, nie mógł być uznany za sprawiedliwego.

*Fragmenty z Genizy Kairskiej* (nie licząc F i G) stanowią resztki odpisów sporządzonych między końcem VII a IX w. Hebrajski, który był wtedy językiem elity oraz aramejski, którego świetność także należała do przeszłości, wchodziły w sferę oddziaływania języka i kultury arabskiej. Tym niemniej nadal krążyły zwoje o bardzo starożytnym rodowodzie, sięgającym przynajmniej pierwszych stuleci epoki chrześcijańskiej, z których korzystali przepisywacze. Wygląda na to, że były one dość zużyte i dlatego istniała pilna potrzeba zaopatrzenia się w nowe odpisy. Świadczy to o rozmiarach rabinicznej przebudowy judaizmu i jej skutkach. Nawet po wiekach krążyły rękopisy, w których pradawne tradycje egzegetyczne podawano w takiej postaci w jakiej zostały ocenzone przez rabinów. W niektórych fragmentach z genizy przechowały się objaśnienia tych samych partii Tory, a wtedy okazuje się np., że przekład Rdz 38, 16—26 podany w rękopisie D oraz jego odpowiednik z rękopisu E nie są jednakowe, a to samo dotyczy i innych tekstów. Wynika stąd, że w Palestynie były w obiegu różne recenzje trady-

<sup>27</sup> M. Black, *An Aramaic Approach to the Gospels and Acts*, Oxford 1967<sup>3</sup>, 20.

<sup>28</sup> A. Marmorstein, *Einige vorläufige Bemerkungen zu den neuentdeckten Fragmenten des jerusalemischen Targums*, ZAW 49/1931, 231—242.

cji egzegetycznych<sup>29</sup>. Swoboda aramejskich przekładów potwierdza pierwotną wielopostaciowość judaizmu, która z czasem ustąpiła miejscą unifikacji i schematyzacji dokonanej przez rabinów.

Na osobną uwagę zasługuje wokalizacja umieszczona w zapisach TC. Jej system jest zbliżony do opracowanego przez masoretów, którzy umieścili samogłoski w spółgłoskowym tekście Biblii Hebrajskiej. Był to początek drogi wiodącej do wypracowania konsekwentnego systemu. Tekstom z genizy brakuje jednak należytej dokładności i spoistości w dziedzinie wokalizacji zapisu.

### Targum Neofitów (TN)

Podczas prac nad przygotowaniem nowego wydania *Targumu Onkelosa* w ramach programu naukowego podjętego przez Uniwersytet w Madrycie, profesorowie J. Millas Vallicrosa i Aleksander Diez Macho natrafili w 1949 r. w Bibliotece Watykańskiej na rękopis opatrzony łacińskim tytułem *Targum Onkelosa*. Zapis posiadał także tytuł hebrajski: *Targum Chumasz Yeruszalmi*. Losy tego rękopisu są nader osobliwe. Podarowany w 1602 r. przez papieża Grzegorza XVI dla Collegium Neophytorum w Rzymie, w 1887 r. powtórnie stał się własnością papieża — tym razem Leona XIII. W 1891 r. do Biblioteki Watykańskiej trafiły inne rękopisy z *Pia Domus Neophytorum*, a pięć lat później (1896 r.) dalsze, odsprzedane za sumę 400 tys. lirów. Kustosz Biblioteki Gustavo Sacerdote zakatalogował pierwszy pozyskany rękopis jako *Targum Onkelosa* i oznaczył go symbolem *Neofiti 1*. Po kilku latach badań (1956 r.) A. Diez Macho ogłosił, że przechowywany w Watykanie tekst nie jest odpisem TO, lecz pełnym palestyńskim targumem Pięcioksięgu, który wykazuje wiele podobieństw z *Fragmentami z Genizy Ka'irskiej*<sup>30</sup>. W porównaniu z tekstem TJ I posiada mnóstwo ważnych wariantów, co znaczy, że są to na pewno dwa różne przekłady. Wśród badaczy zajmujących się Biblią atmosfera była już dostatecznie gorąca z powodu dokonywanych podówczas odkryć na Pustyni Judzkiej. Rangę wiadomości podanej przez A. Diez Macho porównywano do wieści napływających z okolic Qumran<sup>31</sup>.

Odnaleziony rękopis<sup>32</sup> stanowi swego rodzaju wydanie krytyczne. Na marginesach znalazło się mnóstwo poprawek, wariantów

<sup>29</sup> R. Le Déaut, *Les études targumiques. État de la recherche et perspectives pour l'exégèse de l'Ancien Testament*, EThL 44/1968, 7—9.

<sup>30</sup> A. Diez Macho, *Una copia de todo el Targum Jerosolimitano en la Vaticana*, EstBibl 16/1956, 446—447.

<sup>31</sup> M. Black, *The Recovery of the Language of Jesus*, NTS 3/1957, 305; tenże, *Die Erforschung der Muttersprache Jesu*, ThLZ 82/1957, 662—664.

<sup>32</sup> Opublikowane z przekładem hiszpańskim (A. Diez Macho), francuskim (R. Le Déaut) i angielskim (M. McNamara) przez A. Diez Macho, *Neophyti 1, Targum palestinese*, Ms de la Biblioteca Vaticana:

i zmian dodanych przez skrybów, którzy porównywali brzmienie zapisu z tekstem innych targumów Pięcioksięgu — TO, TJ I i TC. Jeszcze bardziej zaskoczyły uczonych noty o charakterze poprawek gramatycznych, włączone między poszczególne linijki oraz praktycznie brak wokalizacji (nie licząc sporadycznych przypadków umieszczania niektórych samogłosek i wokalizacji dodanej do opisu snu faraona w Rdz 41). Stwierdzono również obecność niewielkich punktów zaznaczających istnienie pomyłek. Bardzo staranny zapis został sporządzony przez trzech kopistów i obejmował 449 kart pergaminu. Na ostatniej znalazła się informacja w języku aramejskim: „tutaj, w Rzymie, we wspaniałym miesiącu Adar”. Zważywszy, że litery hebrajskie i aramejskie posiadają też wartość cyfrową okazało się, że nieoczekiwany w tym kontekście przymiotnik „wspaniały” to zawołowana data ukończenia dzieła:  $5 + 50 + 5 + 4 + 200 = 264$ . Wedle żydowskiej rachuby czasu chodzi o rok 5264, odpowiadający 1504 r. ery chrześcijańskiej<sup>33</sup>. Na końcu manuskryptu znalazło się także imię Egidiusz, w którym historycy rozpoznali Egidiusza z Viterbo, przełożonego augustianów, wielkiego erudyty i bibliofila, który w 1517 r. został kreowany kardynałem<sup>34</sup>. W trakcie badań nad TN zgłaszano obawy, czy zapis rzeczywiście pochodzi z jednego okresu, skoro obok tekstu Tory, przetłumaczonego dosłownie, zawiera również dłuższe parafrazy. Dotyczy to jednak tylko Rdz 1, 1—3, 4 oraz Pwt 29, 18—34, 12, czyli początku i końca Pięcioksięgu. Można wnosić, że przepisywacze posłużyli się w tych miejscach tekstem innej recenzji, gdyż brakowało początku i końca rękopisu, który służył im za podstawę dla sporządzenia odpisu.

Specjaliści słusznie podkreślają doniosłość odkrycia *Targumu Neofitów*. Jest to, obok TJ I, drugi pełny tekst zapisu palestyńskiej odmiany aramejskiego przekładu Tory, tym ważniejszy, że bardzo dawnego pochodzenia. Przepisany na przełomie XV i XVI w. sięga początkami epoki międzytestamentowej, zaś większość jego tworzywa pochodzi z czasów przedchrześcijańskich. Uczeni na ogół potwierdzają opinię A. Diez Macho, że TN podaje tekst, który sięga I i II w. po Chr., zaś jego pierwowzór został sporządzony u schyłku czasów

Tomo I, *Génesis: Edición príncipe, introducción general y versión castellana* (1968); Tomo II, *Éxodo* (1970); Tomo III, *Levítico* (1971), Tomo IV, *Números* (1974); Tomo V, *Deuteronomio* (1978), Madrid, Consejo superior de investigaciones científicas. Wydanie facsimile: *The Palestinian Targum to the Pentateuch; Codex Vatican (sic!) Neofiti 1*, Jerusalem, wyd. Makor 1970.

<sup>33</sup> M. Martin, *The Paleographical Character of Codex Neofiti 1*, Textus 3/1963, 1—35; R. Le Déaut, *La nuit pascalle*, Rome 1963, 34—41; G. E. Weil, *Le Codex Neophiti I. A propos de l'article de M. F. Martin*, Textus 4/1964, 225—229.

<sup>34</sup> F. X. Martin, *The Problem of Egidio da Viterbo. A Historiographical Survey*, Louvain 1960; G. E. Weil, *Elie Lévi, humaniste et massorète (1469—1549)*, Leiden 1963, 81—82.

ST<sup>35</sup>. Był to okres, kiedy definitywnie stabilizował się tekst ksiąg świętych i kanon Biblii. Spółgłoskowy zapis aramejski ma duże znaczenie w badaniach z zakresu krytyki tekstu Biblii Hebrajskiej, bo obydwa języki składają się ze słownictwa opartego na wspólnych spółgłoskach rdzennych. Pozycji TN nie osłabia fakt, że w aktualnie zachowanym rękopisie znalazły się parafrazy i dodatki oraz ślady wpływów rabinistycznych i językowe zapożyczenia z *Targumu Onkelosa*. Potwierdza to wyrażony wcześniej pogląd, że aramejskie przekłady Biblii stały się przedmiotem takiej samej kontroli i cenzury ze strony rabinów jak pozostałe zapisy ustnej Tradycji judaizmu. Pokrewieństwa z zawartością Miszny nie znaczą, że wersję aramejską poddano rewizji dopiero po zaistnieniu Miszny na piśmie. Poprawki i dopowiedzenia mogły być wprowadzane na bazie tradycji ustnej. Jest natomiast faktem, że rabini często posługiwali się TN i że stąd pochodzi wiele cytatów biblijnych, które spotykamy w ich pismach. Według M. McNamary, który zbadał 23 teksty rabiniczne zawierające aramejskie cytaty ze ST, aż 20 ma to samo brzmienie co w TN. Tekst tego przekładu musiał być więc dobrze znany rabinom i przez długie wieki nie uległ poważniejszym przekształceniom.

Część zawartych w TN tradycji egzegetycznych znali autorzy NT. Można je też porównać z tradycjami włączonymi do innych dzieł powstałych przed rabiniczną reorientacją judaizmu podjętą u schyłku I w. po Chr. — Septuagintą, literaturą qumrańską, dziełami Józefa Flawiusza, itd. Potwierdza to starożytność zjawiska targumizmu oraz fakt istnienia targumów na piśmie już w epoce przedchrześcijańskiej. Aramejski język TN jest bardzo zbliżony do języka, którym mówił Jezus, Apostołowie i pierwsi chrześcijanie, i w którym mogła powstać pierwotna wersja Ewangelii Mateusza. Należy dodać, że w TN przeważa typ ujednoliconej egzegezy tekstu świętego. Poddanie go kontroli rabinów oznacza, że zyskał on status oficjalnego targumu Pięcioksięgi na terenie Palestyny.

### Targumy jako świadectwo wielopostaciowości judaizmu

Staranne porównanie między sobą tekstów targumów palestyńskich prowadzi do wniosku, że nie było jednego, rygorystycznie opracowanego, aramejskiego przekładu Tory, lecz równoległe recenzje<sup>36</sup>.

<sup>35</sup> A. Diez Macho, *The Recently Discovered Palestinian Targum*, VTSup VII/1960, 222—245; J. Bowker, *The Targums and Rabbinic Literature. An Introduction to Jewish Interpretation of Scripture*, Cambridge 1979, 16—20; S. Mędała, *Najstarsze targumy palestyńskie oraz ich znaczenie dla badań starożytnego judaizmu*, PrzOr 91/1974, 253—255.

<sup>36</sup> P. Grelot, *Les Targums du Pentateuch. Etude comparative d'après Genèse IV, 3—16*, *Semitica* 9/1959, 59—88; R. Le Déaut, *Introduction à la littérature targumique*, dz. cyt., 121—123; M. McNamara, *Intertestamental Literature*, 269—271.

Podejmowane bywają próby klasyfikacji i wyodrębniania „rodzin” targumów palestyńskich, lecz w tym względzie nie ma na razie zgody wśród uczonych. Zasadniczo rozróżnia się między tą odmianą interpretacji, która znalazła wyraz w TJ I oraz innymi, pokrewnymi względem siebie, objaśnieniami, które spożytkowano w przekładach TF, TC i TN. Jedno wydaje się pewne: nie można sztucznie uzgadniać zachowanych tekstów z nadzieją na odtworzenie jakiegoś „Ur-Text” — tekstu wyjściowego, prototypu, od którego miałyby rzekomo się wywodzić odpisy poszczególnych targumów palestyńskich. Każdy przekład trzeba odnosić do tekstu hebrajskiego, zaś brzmienie i specyfika jego treści odzwierciedlają pojemność i różnicowanie starożytnej żydowskiej tradycji rozumienia i objaśniania Pisma Świętego. Późniejsza unifikacja podjęta przez rabinów miała uwierzytelnić merytoryczną zasadność tego czy innego sposobu interpretacji tekstu hebrajskiego, a nie uzgadniać ów przekład z domniemanym prototypem targumicznym.

Wspólna dla targumów palestyńskich jest tendencja do włączania dłuższych i krótszych parafraz, co wskazuje, że sens tekstu świętego był chętnie ubogaczony o elementy przejmowane z Tradycji ustnej. Jest to wyraźna kontynuacja wcześniejszego stanu rzeczy, kiedy dokonujący przekładu w liturgii czy w szkole meturgeman obficie uwzględniał znaną mu wielowątkową tradycję egzegetyczną nie dlatego, że musiał to robić, lecz dlatego, że był to powszechny i uprawniony sposób postępowania. „Był on tak włączony w tę tradycję, że nie był w stanie rozumieć biblijnego tekstu w jakiś inny sposób”<sup>37</sup>. Egzegeza Biblii Hebrajskiej była daleka od jednorodności. Zachowane targumy palestyńskie odzwierciedlają wielopostaciowość judaizmu epoki międzytestamentowej. Na kanwie lektury i przeżywania Tory nawarstwiało się wiele tradycji egzegetycznych, z których tylko część weszła do przekładów aramejskich, najpierw dokonywanych ustnie, a następnie utrwalonych na piśmie. Na judaizm dwóch ostatnich stuleci epoki przedchrześcijańskiej i pierwszych dziesięcioleci epoki chrześcijańskiej nie można więc patrzeć przez pryzmat rozeznania jakie posiadamy o tej jego formie, którą wyłoniła się w rezultacie rabinicznej reorientacji podjętej w następstwie dramatycznych wydarzeń związanych z wybuchem pierwszego powstania przeciw Rzymianom oraz całkowitej utraty niezawisłości politycznej i zaniku lub transformacji tradycyjnych żydowskich instytucji religijnych. Rzuca to nowe światło na okoliczności życia i nauczania Jezusa oraz na narodziny Kościoła.

Skoro na terenie Palestyny istniało wiele przekładów aramejskich możemy wnosić, że był to wynik silnego na nie zapotrzebowania. Taka ocena dotyczy nie tylko przełomu epoki przedchrześcijań-

<sup>37</sup> E. D. Patte, *Early Jewish Hermeneutic in Palestine*, SBL Dissert. Series 22, Missoula 1975, 64.

skiej i chrześcijańskiej, kiedy intensyfikowało się zjawisko targumizmu i mnożyły się targumiczne zapisy, lecz i późniejszych wieków, gdy Żydzi opuszczali Ziemię Świętą i udawali się w inne rejony świata. Istotnym czynnikiem ich narodowej i religijnej integracji była nie tylko Biblia Hebrajska, Księga par excellence, lecz i targumy, które przechowywały ważne elementy usankcjonowanego w Tradycji rozumienia świętych tekstów. Wiele z tego duchowego dziedzictwa włączono do innych dzieł klasycznego judaizmu — Miszny, Tosefty i obydwu Talmudów<sup>38</sup>. Z czasem punkt ciężkości spoczął właśnie na nich, zaś rola literatury targumicznej osłabła. Tym niemniej stanowi ona bezcenne świadectwo sytuacji, jaka istniała w okresie najbardziej kluczowym dla kształtowania się judaizmu rabinicznego i narodzin chrześcijaństwa.

#### THE PALESTINIAN TARGUMS TO THE PENTATEUCH

Two main bodies of Targumim to Torah are known: the Babylonian Targum, universally called *Targum Onqelos*, and several recensions of Palestinian Targum. The paper is dealing with the extant Palestinian Targums: *Pseudo-Jonathan (Yerushalmi)*, *Fragmentary Targum*, *Cairo Genizah Fragments* and *Neofiti*. Each Aramaic version is described thus giving the idea about antiquity, complexity and contents of Palestinian Targum tradition.

---

<sup>38</sup> W. Chrostowski, *Zapisy ustnej Tradycji klasycznego judaizmu: Miszna, Tosefta i Talmudy*, PP 6/1987, 331—347.